

Millî Mecmûa

MART - NISAN 2018 - SAYI 2

Kim var imiş biz burada yoğ iken?

DOSYA KONUSU:
Gürk Müslümanlığı

TÜRKİSTAN DİNİ COĞRAFYASININ ÜÇ SAÇ AYAĞI: HANEFİLİK MATÜRİDİLİK VE YESEVİLİK

Hilmi Demir

1. Hanefilikten Matüridiliğe

İmamı Azam Ebu Hanife İslam Medeniyetinin kurucu öznelereinden biridir. Bir âlim prototipi olarak Ebu Hanife, İslam Medeniyetinin ilim geleneğinde şer'î ilim adı verilen bilimsel faaliyet alanının hemen hemen tüm alanlarında model olmuştur. İslam hukukundan kelim ilmine, hadis ilminden tasavvuf geleneğine kadar tüm bilgi alanlarında belirleyici olmuştur. Genel de fıkıh alanındaki otoritesi ile tanınmış olsa da kelim, hadis ve tefsir alanlarında da onun açtığı çığır ve ortaya koyduğu yöntem sonrakiler tarafından önemsenmiş ve takip edilmiştir.

Ebu Hanife, geleneği rasyonel/yorumsal bir bağlamda ele alarak onu yozlaştırmadan bilimsel sorulara konu etmeyi başarmıştır. Kurucusu olarak kabul edilen Hanefilik mezhebi ve yetiştirdiği kadılar, 9. yüzyıldan Osmanlı'nın geri çekilişine kadar İslam medeniyetinin hukuk ve adalet alanındaki sahada söz sahibi olmuştur. İslam inanç ve düşünce alanında çok önemli bir disiplin olarak sistemleşen kelim ilminin en önemli okullarından biri olan Matüridilik de Hanefiliğin çok sıkı bir takipçisi olmuştur. Matüridiliği Hanefilikten ayırmak imkânsız gibidir. Matüridilik, Ebu Hanife Hazretlerinin fikir dünyasındaki zenginliği inanç ve felsefe boyutunda kemâle erdirmek anlamına gelir. Zira Ebu Hanife yalnızca bir hukukçu değil aynı zamanda İslam'ın küresel bir güç haline gelmesini sağlayan önemli bir aktördür de. Hicri II. yüzyılda İslam düşüncesinde yaptığı büyük katkılarla İslam'ın farklı coğrafyalarda hızla yayılmasına zemin hazırlamıştır. Ebu Hanife, zamanı ve değişimi yönetecek zihni ve kurumsal inşayı yaparak Müslümanların kendi çağlarına hâkim olmasını sağlamıştır.

Mâverâünnehir'de Ebu Mansur el-Mâturîdî (333/944) olarak dünyaya gelen İmam Matüridi hazretleri İslam'ın Ebu Hanife'nin görüşleri doğrultusunda bilimsel bir yorumunu yaparak tüm Türkistan coğrafyasında etkili olmuş ikinci önemli isimdir. Matüridilik elinde işlenen bu fikirler İslam dünyasından XI. yüzyılda Selçuklular ve XIV. yüzyıldan sonra da Osmanlılar eliyle hem siyasi hem de ideolojik bir hâkimiyete dönüşür. Tarihte bir İslam dünyasından bahsedebiliyorsak bunun en önemli sebebi farklı yolları tercih etsek bile Ehl-i Sünnet adıyla büyük bir konsensüsü başarmış olmamızdan geçer. Bu başarıda Hanefilik ile Matüridiliğin büyük bir rolü vardır. Özellikle de bizim için Türkistan coğrafyasından Balkanlara kadar Müslüman olmak demek Hanefi-Matüridi olmak demektir.

Matüridilik özellikle Osmanlı düşüncesinde kriz anlarında hep yeniden hatırlanmış ve ihya edilmeye çalışılmıştır. Osmanlı asırlarına intikal ettiğimizde

filozof ve şeyhülislâm Kemâl Paşazâde başta olmak üzere Hızır Bey, Hayâlî, Taşköprüzâde, Kâtip Çelebi ve Hâdimi gibi medrese geleneğini temsil eden isimler de Müslümanlıklarını Hanefi-Mâtürîdî gelenekle özdeşleştirmişlerdir. İkinci Gazzâlî ve Mevlânâ olarak görülen Bursevî hazretleri de: “Hakikat erbâbının Mâtürîdî'nin mezhebini tercih etmelerinin nedeni rahmet dâiresini genişletmesinden ötürüdür”, diyerek Matüridiliğin bu kapsayıcı yönüne işaret etmiştir. Selçuklu-Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi, Müslümanlığın çerçevesini genişleten bu iman tanımına sadıktır. Halkımız tarih boyu bu şemsiyenin altına sığınarak kendini bulur. Bu geleneğe İslâm'a giren bir mümini küfürle itham ederek dairenin dışına çıkarmak mümkün değildir.

Aynı şekilde Osmanlı'nın büyük devlet adamı Cevdet Paşâ'da Hanefiler'in neden Matüridiler'i tercih ettiğini şöyle açıklar: “İmam Matüridin'in mezhebi re'yi akla evfak olduğundan Hanefilerin ekseri onun mezhebini ihtiyar etmişlerdir.” Görülüyor ki Hanefilerin Matüridiliği tercih etmelerinin nedeni akla ve düşünmeye daha fazla yer vermesidir. Düşünen, araştıran bir toplum olmanın yolunu ulema, Hanefi-Matüridiliğin yeniden ihyasında bulmuştur. Burada düşünme ve araştırma yalnızca tecrübî, deneysel düşünme değildir. Zira böyle anlaşıldığında Hanefi-Matüridiliğin sırrı yine anlaşılmamış olur. Bu düşünme aynı zamanda metafizik, teorik, ahlaki düşünmeyi de içerir. Hanefi-Matüridi düşünce sisteminde teolojik düşünme imanı; metafizik düşünme varlığın bilgisini; tasavvufi-psikolojik düşünme sükûneti; pratik düşünme ise siyaseti tanzim etmeyi sağlamıştır.

Hanefiliğin fıkıh ve kelam alanındaki etkisi üzerine çok şey söylendi ve yazıldı¹ biz bu yazıda üçüncü saç ayağı olan Yeseviliğin Hanefi kökleri üzerinde biraz durmak istiyoruz.

2.Yeseviliğin Hanefi Kökleri

Hoca Ahmet Yesevi Türkistan coğrafyasında İslâm'ı halk diline çevirmiş, Hikmetler adlı deyişleriyle göçebe toplumları İslâm ile buluşturmuştur. Bütün Türk dünyasının manevî hayatında etkisi devam eden ve kendisine “Pîr-i Türkistan”, “Hazret-i Türkistan”, “Hazret Sultan” gibi yüceltici unvânlar verilip ismi ve hatırası saygı ile anılan büyük bir mürşîd-i kâmilidir. O, aynı zamanda Türkler arasındaki ilk tasavvuf yolunun kurucusu bir mutasavvıftır. Sûfi bir şair ve tarikat sahibi bir mürşîd olarak kendi adıyla anılan Yesevîye tarikatının kurucusu kabul edilir. Ahmet-i Yesevî, aynı zamanda Türkistan'da yetiştirdiği erenleriyle, başta Anadolu olmak üzere Türklüğün yayıldığı her coğrafyada fetihlerin manevî mürşidi olmuştur.

Türklerin yayıldıkları coğrafyaların Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında Hoca Ahmet Yesevî'nin yetiştirdiği öğrencilerinin önemli bir katkısı vardır. Bu öğrenciler/erenler, Osman Turan'ın dikkat çektiği gibi gittikleri yerlerde insanların gönüllerini fethetmişler ve böylece coğrafi fetihlerin kolaylaşmasına katkı sağlamışlardır. Özellikle gazi sıfatıyla savaflara da katılan bu alperenler, hayat tarzları

¹Bu konuda şu kitapları okuyucu tedkik edebilir: Hilmi Demir-Muzaffer Tan, Ehli Sünnetin Reislerinden: İmam-ı Matürîdî, Ankara, 2017; Murteza Bedir, Ebu Hanife Entelektüel Biyografisi, Ankara, 2018.

itibarıyla örnek birer şahsiyet olmuşlardır. Hoca Ahmet Yesevî Hanefî-Matürîdî Türkistan âlimlerinin benimsediği itikadî yolu tasavvufî alanda devam ettirerek İslam'ı Türk ruhuna uygun, milli unsurlarla anlayıp yorumlayarak millileştirmeyi başarmıştır.

Bilindiği gibi Ahmed Yesevî, Arslan Baba'nın vefatından bir müddet sonra zamanın önemli İslâm merkezlerinden biri olan Buhara'ya gitmiştir. Bu şehirde devrin önde gelen âlim ve mutasavvıflarından Şeyh Yûsuf el-Hemedânî'ye intisap ederek onun irşad ve terbiyesi altına girmiştir. Hoca Ahmed Yesevî'nin hayatında önemli bir etkiye sahip olan Yusuf Hemadani ve Buhara çevresi O'nun Hanefî kimliği ile Maverâünnehir havzası arasındaki bağı gösteren en önemli kanıttır. Hoca Ahmed Yesevî bilindiği gibi Hikmet'lerindeki gibi saf, yalın bir halk adamı değildir. Aksine Buhara'da muhtemelen medrese eğitimi almış, farklı dini ilimlerde de ihtisas sahibi olmuştur. Bu açıdan onun Hikmet'lerindeki deyişlerinin ard alanında farklı dini ilimlerdeki derin ihtisasının rolü vardır. Buhara'nın en önemli özelliği de Hanefî mezhebinin önemli merkezlerinden biri olarak kabul edilmesidir. Mesela dönemin büyük fakihî Ebu Hafsi'l-Kebir Ahmed b. Hafs'ın ünü de sadece Buhara ile sınırlı kalmayıp bütün Maverâünnehir'e yayılmıştı. Kendisine "Maverâünnehir'in Şeyhi", "Doğunun Fakihî" gibi unvanlar verilen Ahmed b. Hafs etrafında fetvalarını esas alan büyük bir cemaat toplamıştı.

Mâverâünnehir şehirlerinde hızla yayılan İslâm, medreselerde egemen olan sünni tedrisatın yönlendirmesi ile ehl-i sünnet çizgisinde gelişti ve buna paralel olarak bölgede kurulan bütün devletler sünnilîği, resmî devlet politikası olarak uyguladılar. Karahanlılardan Gaznelilere, Selçuklulardan Osmanlılara bu çizgi sürekli korunmuştur. Selçuklular'ın ilk hükümdârlarından Tuğrul Bey Hanefî mezhebine bağlı dindar bir insandır. Malazgirt fatihi Sultan Alparslan'ın, İmam A'zam'ın Bağdad'daki türbe ve camiinin tamiri ile bir Azamiye adıyla bir Hanefî medresesi kurulmasıyla Ebû Sa'id Muhammed el-Hârezmî'yi görevlendirdiği bilinmektedir. Tarihi bir kader olarak Türkistan'daki bütün Türk devletleri de bir devlet politikası haline getirerek daima Hanefîliği öncelikleşmişlerdir.

Bâtınilerle mücadele eden Selçuklu Hükümdarı Sultan Sencer'in Yûsuf el-Hemedânî'nin tekkesine 50.000 dinar göndermesi, bu dönemde diğer sünni âlim ve mutasavvıflar gibi onun da devletin yanında yer aldığını açıkça göstermektedir. Bıraktığı görüşlerden ve kendisinden aktarılan bilgilerden itikatta Matürîdî ve fıkhîta Hanefî olduğu bilinmektedir. Görüldüğü gibi Hoca Ahmed Yesevî Buhara'ya gelmeden önce bölgede tasavvufî bir kültür vardır ve bu kültür üzerinde de Hanefîlik çok baskındır. İşte bu noktada ben bölgede yazdığı itikat metni ile oldukça etkili olan Hakim es-Semerkandî'ye dikkat çekmek istiyorum. Ebû'l-Kâsım İshâk b. Muhammed b. İsmâil el-Kâdî el-Hakîm es-Semerkandî (ö. 342/953). Hocası ünlü sûfî Ebû Bekir el-Verrâk'ın vefat tarihinden (280/893) hareketle 260 (874) yıllarında doğmuş olduğu söylenebilir. Doğum yerine nisbetle Semerkandî, hikmetli öğütleri ve uzun müddet yürüttüğü Semerkant kadılığı sırasında verdiği isabetli kararlarından dolayı "Hakîm" olarak anılmıştır. Bu unvan zamanla kendisini diğer Semerkant ulemâsından ayıran bir alem haline gelmiştir. Bu unvanın aynı zamanda onun sufi meşrep niteliğinden dolayı verildiği düşünülebilir. Böl-

gede çok etkili olan “Sevadu’l-A’zam” metnin yazarı da olan Hakîm es Semerkandi de süfiyyeye ait bazı tabakat kitaplarında da geçmektedir. Ünlü mutasavvıf Kelabazî’nin onu muamelat konusunda eser veren süfiyye arasında saymaktadır. Ayrıca tasavvufi hikmet ve irşadlarının mevcut olması gibi sebeplerle onun kelim, fıkıh ve tefsir yanında tasavvufla da uğraştığını ve zahidane bir hayat sürdürdüğünü söylemek mümkündür. Semerkandi’yi ve yazdığı metinlerin bölgedeki etkisini düşündüğümüzde Hoca Ahmed Yesevi’yi Yusuf el Hemedani ile buluşturan Hanefi-Sünni kültür köprüsünün ve halkanın Semerkandi ile tamamlandığını düşünebiliriz.

Böylece Hoca Ahmed Yesevi Buhara’ya gelerek aslında Hanefi kültür havzasında yetişerek Hanefiliğe intisap etmiştir. Hatta Türkistan’daki kimi dervişleri bu yolu takip etmemekle eleştirir:

Mürşidlik dâvâ kılır, şartını bilmez,
Helal-haram sünnet, bid’at farkını bilmez,
Ebu Hanife mezhebinde asla yürümez,
Mübtedinin mezhebinde yürürler ha..

Sonuç olarak Ebu Hanife sadece fıkıh ve kelam alanında değil Anadolu irfanı olarak gelişen irfan geleneğine de tesir etmiştir. Hoca Ahmed Yesevi ve onun yetiştirdiği erenler bu yolun sıkı takipçisi olmuşlardır. Bu açıdan Hoca Ahmed Yesevi ilimsiz, ümmi bir mütefekkir değil aksine Yusuf el Hemedani’nin derin fıkhi ve kelami bilgisinden ve tasavvufi kültürden beslenmiştir. Hoca Ahmed Yesevi’yi önemli kılan onun Hanefi ilim havzası olan Semerkant ve Buhara’da aldığı ilmi eğitimidir. Türkistan coğrafyasının ilmi geleneği İmamı A’zam Ebu Hanife, İmam Matüridi ve Hoca Ahmet Yesevi’den oluşan bu üç sütun üzerine yükselmiştir. Öyle ki, Bektaşî olan yeniçeri ocağının sancağına “Ebu Hanife Sancağı” denmiş, 19. Yüzyılda Gaziantep’de doğan Bektaşî Hamdi Baba, “Fi’limiz şer’-i Muhammed mesleğim râh-ı ‘Ali; Ehl-i sünnet milletinde mezhebim Ebû Hanîf” diyerek bu geleneği sürdürmüştür. Bu coğrafyada her gönülde kök salan Hanefilik bizi bir millet yapmayı başarmıştır. Belki köklerimize bir gün geri döndüğümüzde millet olmanın ve milli olmanın anlamını yeniden keşfedeceğiz.